

PLATÓN MORÁLFILOZÓFIÁJA ÉS A DIALÓGUSOK IRODALMI ÉRTELMEZÉSÉNEK IRÁNYZATA AZ ÓKORBAN

SZÍVÓS MIHÁLY

ASZÓKRATIKUS SZERZŐKKEL kapcsolatos új filológiai eredmények valamint néhány új szempont érvényesülése jelentős változást eredményezett a Platón-kutatásban. Az egyik újdonság az, hogy a dialógusok irodalmi értelmezése nagyobb figyelmet kapott. Ehhez nagy mértékben hozzájárult a szövegekkel foglalkozó tudományágak kibontakozása is, elsősorban pedig a poétikai-szemiotikai szövegtan fejlődése. Amint az jól ismert, a platóni dialógusok korántsem műfajokon kívüli alkotások, hanem az úgynevezett szókratikus dialógusok műfajába tartoznak. Idősebb Platón-kortársak, de főleg Szókratész-tanítványok írtak ilyen szókratikus dialógusokat. Ezek azután hatottak Platónra, aki így tőlük tanulta meg e műfajnak a sajátosságait. Szerencsés módon nem túl korán érkezett meg ebbe az irodalmi környezetbe és ezért érett korára már a műfaj fő sajátosságai is kibontakoztak. Kiemelkedő dramatikus tehetségén túlmenően ez a körülmény jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy ezen a műfajon belül az ő dialógusai képezik a csúcsteljesítményeket. Platón dramaturgiai teremtő ereje Shakespeare-ével vagy éppen az ő korabeli legjobb görög drámaírókéval vetekszik.

A dialógusok poétikai-szövegtani értelmezése nem jelenti a problémacentrikus filozófiai megközelítések kizárását vagy szakmai leszólását. Az egyes dialógusok bőségesen tartalmaznak filozófiai levezetéseket, melyet önmagukban, irodalmi környezetükből kiszakítva is érdekesek. Mi több, ezekhez már óriási és sok vonatkozásban értékes kommentáriródalom is kapcsolódik. Egy hasonlattal élve azonban azt mondhatjuk, hogy ha Dosztojevszkij valamelyik regényéből kiemelünk egy párbeszéd keretében felvetett morálfilozófiai problémát, ez még nem jelentheti azt, hogy a műalkotás egészét etikai értekező prózának minősíthetjük át és a szereplők gondolatait mint a szerző mondandóját belekényszeríthetjük az analitikus fogalmi keret Prokrusztesz-ágyába. Ez a korlátozás természetszerűleg nem érinti a morálfilozófus ama szabadságát, hogy a kiemelt problémát tovább boncolgassa, csupán a forrásul szolgáló szövegek végső jellegének megítélését illetően jelent szigorú megkötéseket.

Miközben jelentős előrelépés történt a szókratikus dialógus mint műfaj történetének és sajátosságainak kutatásában,¹ a Platón-kutatás mindeddig nem fordított elegendő figyelmet azokra a meglehetősen nagy számban fennmaradt tényekre, leírásokra, melyek egyértelműen bizonyítják a filozófus író irodalmi tehetségét és a dráma, a cselekményes műfaj iránti mély elkötelezettségét. A második fejezetben, kronológiai sorrendbe állítva elemzem ezeket a tényeket. De ez az elkötelezettség nem pusztán egyéni hajlam eredménye volt, hanem a megszervezebb következménye annak, hogy Platón csatlakozott a szókratészi tanítványi körhöz. A tanítványok ugyanis, akik a szókratészi dialógus műfaját elsősorban művelték, szinte csak dialógusokat írtak.² Ebből viszont az következik, hogy Platón olyan közegben szocializálódott és vált filozófussá, ahol a cselekményes dialógus, és annak is szókratikus formája volt az uralkodó írásos forma. A mestertől és tanítványaitól való tanulásnak és a tőlük kapott kritikáknak eme áldásos környezetében válhatott a már drámaírói kvalitásokat felmutató huszoneves fiatalember a szókratészi dialógus legnagyobb mesterévé.³

Az irodalmi értelmezés szempontjából különösen fontos Platón íratlan tanításának rekonstruálása⁴ is, valamint összekapcsolása a dialógusokkal. E tanítás analitikus jellege és szerepének tisztázása bizonyos mértékig tehermentesíti a dialógusokat attól, hogy azokba analitikus jellegű kifejtési formákat értelmezzenek bele, mert segít különállásában felmutatni azt, ami a dialógusok mellett a másik, voltaképpen sikertelen alkotói tevékenységet jelentette a platóni életművön belül.

A platóni dialógusok irodalmi, pontosabban szövegtani értelmezése jelentős mértékben összekapcsolható morálfilozófiai értelmezésükkel. Ezt a harmadik fejezetben két dialógus példáján szemléltetem. A morálfilozófiai tartalom és az irodalmi forma összefonódottsága már megmutatkozott az

¹ Kahn: *Plato and the Socratic Dialogue. The philosophical use of a literary form* c. művét lehetne kiemelni. Cambridge, Cambridge UP. 1996.

² V.ö.: Diogenész Laertiosz művének második könyvét, melyben az idősebb Szókratész-tanítványokat mutatja be. Diogenes Laertius: *Lives of Eminent Philosophers*. Cambridge (Mass.)/London, Harvard UP. 1991.

³ A valóságtól idegen és mesterkelt tehát az a fajta megközelítés, mely szerint Platón pályájának egy pontján egyszer csak úgy döntött, hogy dialógusokban fejezi ki filozófiai mondanivalóját. Valójában nemigen volt más mód a szókratészi filozófia elsajátítására, mint az eleven dialógus meghallgatása, a régebbi tanításokat illetően pedig az idősebb tanítványok által írt dialógusok elolvasása.

⁴ *Das neue Platonbild* c. tanulmányában Hans Krämer áttekintést ad az íratlan tanítás és a főbb kutatási irányok kapcsolatáról. Zeitschrift für philosophische Forschung, Band 48, Heft 1. 1994.

Akadémia és a Sztoa közötti nagy etikai vitában is, mely a hellenizmus korszakának első két évtizede után zajlott le. A harmadik fejezet e vita kibontakozását vázolja fel azt, ahogyan az irodalmi értelmezés hagyománya még élénken élt és érvényesült az Akadémia érvrendszerében. Ez a vita egyben arról is tanúskodik, hogy az irodalmi értelmezés milyen szorosan összekapcsolódik Platón morálfilozófiájával. E megállapítás mögött azonban nemcsak a modern kor kutatásai állnak fedezetként, hanem az életmű egyes részei, több filológiai adat, valamint a legelső Platón értelmezések, a legelső dialógus-kommentárok is, majd ezekre épülve a dialógusok irodalmi értelmezésének az antikvitás végéig élő irányzata. Jelen dolgozat negyedik része ezekről az ókori értelmezésekről mint irányzatról szól.

1. PLATÓN MŰVÉSZI ALKATA, IRODALMI TEVÉKENYSÉGE, MŰVEINEK INTERTEXTUÁLIS KAPCSOLATAI ÉS ÉRTELMEZÉSI PROBLÉMÁI A FORRÁSOK TÜKRÉBEN

1.1. MŰVÉSZI ALKATA, FEJLŐDÉSE ÉS IRODALMI TEVÉKENYSÉGE

Az immár szabványosnak is tekinthető Platón-életrajzok nem említik, vagy ha mégis, akkor csak mellékes információként azokat a tényeket, amelyek Platón művészi alkata, tevékenysége és ambíciója szempontjából nagyon fontosak. Ha ezeket a voltaképpen bőséges információkat mármost annak a kontextusában vizsgáljuk, hogy Platón érett korára már bevett műfajjá vált a szókratészi dialógus, akkor érthetőbbé válik az is, hogy miért tulajdoníthatunk e tények sorbarendezésének különös jelentőséget. Ezek ugyanis rávilágítanak arra, hogy Platón művészi alkata és fejlődése a kortársak és a közvetlen utókor számára jól áttekinthető lenyomatot képezett.

A fő forrásom Diogenész Laertiosz műve, melyből kitetszik, hogy a szerző maga is mély vonzalmat tanúsít az irodalom iránt, sőt saját, nem túl értékes verseivel fűszerezi a szövegét. Különös figyelmet szentelhetett hát Platón esetében is az irodalmi vonatkozások összegyűjtésének és kommentálásának. Ennek ellenére, mint majd a negyedik fejezetben látni fogjuk, a dialógusok irodalmi értelmezése ellen foglal állást, és ezzel egyben sztoikus szimpátiát árul el.

Platón már egészen fiatal korában határozott művészi ambíciókról tett tanúbizonyságot. Diogenész Laertiosz feljegyzi, hogy azt mondták róla, hogy tanult festeni, ezután pedig dithüramboszokat, később lírai verseket és tragédiákat kezdett írni.⁵ A húszéves fiatalember már éppen azon volt, hogy

⁵ D.L. III. 5-6. o.

induljon a tragédiaköltők versenyén, amikor meghallotta Szókratészt beszélni. Ekkor tanítványául szegődött, és elégette a műveit.⁶ Húszévesen drámákkal versenyen indulni nem kis önbizalomról és talán már egészen korán jelentkező, kiemelkedő tehetségről árulkodik.

Egy másik, időrendben következő tény már átvezet bennünket a platóni *ars poeticához*. Diogenész szerint Szókratész még hallotta, ahogyan Plátón felolvasta *Lysis* c. dialógusát. Szókratész ekkor azt mondta: „Héraklészre, ez a fiatalember olyan dolgokat ad a számba, melyeket én sohasem mondtam.”⁷ Ez az információ egyrészt megerősíti azt a más forrásból származó ténytet, hogy a szókratészi dialógus mint műfaj már a filozófus életében megszületett és terjedni kezdett. Plátón alighanem a tanítványi körbe való belépése után nem sokkal már vállalkozott arra, hogy első dialógusát bemutassa. Az írásmű irodalmi jellege egyenes bizonyítéka annak, hogy nem tagadta meg korábbi művészi alkatát és már eleve nem analitikus művel próbálkozott. Sőt, mintegy a korábbi drámairói törekvéseit folytatva inkább a képzelőerejére hagyatkozott, mintsem a Szókratész mellett szerzett tapasztalatára. Ez az első szárnypróbálgatás az új műfajban azt támasztja alá, hogy a fiatal szerző abban tökéletesítette magát, amihez természetadta erős tehetsége volt. Ennek tudatában valószínűleg nem is akart elemző tanulmányok, értekezések szerzőjévé válni. Még a legelvontabb fejtegetéseket is csak irodalmi kontextusban tudta ábrázolni és ez alighanem annak következménye, hogy már eleve így is gondolta végig azokat. Ennek következtében nem is vált olyan *philosophus universalis*-szá, amivé a felvilágosodás és a romantika korszakában felstilizálták.⁸

A *Lysis* felolvasásának kis története megenged még következtetéseket bizonyos mértékig azokra a normákra vonatkozóan, melyek Szókratész tanítványi körében a dialógusírásra vonatkoztak. A tanítványok, amint azt fentebb Diogenész Laertioszra hivatkozva már említettem, sok dialógust írtak sőt, szinte csak azt hagytak az utókorra. E tanítványi körben tehát a dialógusban való megszólalás volt a norma, és az analitikus mű a kivétel. Plátón mindvégig tartotta magát e normához. Szókratész a platóni *Lysis*-szel való találkozásáig már a sokadik szókratészi dialógust olvashatta el idősebb tanítványai tollából, vagy hallgathatta meg azokat előadásukban. Ezek a művek alighanem az ő valóságos beszélgetéseinek másolásáig menő

⁶ D.L. III. 5-6. o.

⁷ D.L. III. 34-36. o.

⁸ Ez ellen a Platón-kép ellen – más érvekkel – Krämer is meggyőzően polemizál, lásd: fenn.

„realizmus” jegyében születtek. Ezért lephette meg Szókratészt új, fiatal tanítványának merészen fikciós dialógusa.

Később Platón baráti körében is feltűnik egy jeles drámaköltő: állítólag Euripidész elkísérte Platónt egyiptomi útjára.⁹ Diogenész más forrásaiból ismét azt tudjuk meg, hogy Platón stílusában utánozta Euripidészt¹⁰, de lehet, hogy kölcsönösen hatottak egymásra. Ez a stílis rokonság a baráti kapcsolatukról, valamint Platónnak a drámairás iránti vonzalmáról szóló, korábban említett tényeket erősíti meg.¹¹

A költészet iránti platóni elkötelezettséget pedig nemcsak az mutatja, hogy egészen fiatalon, már Szókratésszal való találkozására előtt verseket írt, hanem az is, hogy későbbi korszakára nézve is verseket tulajdonítanak neki.¹² Ekképpen érthető, hogy Diogenész Laertiosz egy másik forrása összehozza őt Iszokratésszal egy elmélyült beszélgetésre a költészet mibenlétéről.¹³ Mai kifejezéssel azt mondhatnánk, hogy Platón sohasem szakadt ki az irodalmi életből, sőt inkább annak tevékeny részese volt.

Arisztotelésznek az a megjegyzése a platóni szövegekről, hogy azok jellegüket tekintve a próza és a vers között helyezkednek el – ismét csak Diogenész Laertiosz szerint¹⁴ – egyrészt általában azok irodalmi jellege mellett szól. De közelebből ez alátámasztja azokat a tényeket, amelyek drámairói indulásáról, a színház iránti nem lankadó érdeklődéséről szólnak, mivel ez a fajta szövegalkotás éppen a korabeli színházhoz állt közel. Ugyancsak a dramaturgia iránti intellektuális elkötelezettségéről tanúskodik egy másik tény, miszerint Platón a dialógusait a korabeli drámairóknál szokásos tragikus tetralógiák modellje szerint komponálta meg.¹⁵ Ez az általánosítás és a hozzá kapcsolódó beosztás az életmű egészére nézve aligha állja meg a helyét, de valószínűleg igaz az úgynevezett „eleai dialógusokra” (*Parmenidész, Theaitétosz, A szofista és Az államférfi*)¹⁶ vonatkozóan, melyeket valóban belső – az életművön belüli – intertextuális kapcsolatok kötnek össze.

⁹ D.L. III. 6-8.

¹⁰ D.L. III. 62-64.

¹¹ Ugyancsak Diogenész Laertiosz szerint Platón mint *khóregosz* vállalta a kórus felállításának és betanításának költségeit. III.2-4.

¹² Diogenész Laertiosz több szerzőt idéz, akik Platón verseket őriztek meg az utókornak. D.L. III. 27-34.

¹³ D.L. III. 6-8.

¹⁴ D.L. III. 36-39.

¹⁵ D.L. III. 55-57.

¹⁶ Gadamer: *Dialektik ist nicht Sophistik. Theaität lernt das im «Sophistes»*. In: Gadamer: *Gesammelte Werke, Band 7. Griechische Philosophie III. Plato im Dialog*. Tübingen, J.C.B Mohr (Paul Siebeck). 1991. 338. o.

1.2. A PLATÓNI MŰVEK INTERTEXTUÁLIS KAPCSOLATAIRÓL

A platóni művek általában erős intertextuális hálóba szövődtek bele. Ennek teljes rekonstrukcióját lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy a kortársainak és számos előfutárának művei nem maradtak fenn, beleértve a leggyakrabban idézett Epikharosz darabjait is. A részleges és vázlatos rekonstrukció azonban valamelyest képet adhat erről a hálóról. Az intertextualitás számos példáját találhatjuk meg Diogenész Laertiosznál, az irodalombarát doxográfusnál. A példák között első helyen áll az Epikharoszhoz fűződő kapcsolat. Platón valószínűleg már fiatal drámaírói korszakától kezdődően rendkívül sokat forgatta a komédiaíró Epikharosz műveit, mi több, még gyakran idézte is őket. Diogenész Laertiosz idézi Alkimoszt, aki szerint „nyilvánvaló, hogy Platón gyakran használta Epikharosz szavait”.¹⁷ A Diogenész Laertiosz idézte szövegpéldák szerint ez a mai kifejezéssel élve intertextuális kapcsolat nemcsak motivikus, hanem olykor világnézeti és filozófiai átvételt is jelentett.¹⁸

Ha nem is ilyen intenzív módon, de Platón felhasználta a pantomim-művész Szophrón könyveit is.¹⁹ A komédiaíró Epikharosz műveire fűződő intertextuális kapcsolatokon, Euripidész barátságán túl mindez ismét csak erős bizonyíték amellet, hogy Platón gondolatvilága a színház körül is forgott.

Platónnak Prótagoraszhoz fűződő kapcsolatáról szól a Diogenész Laertiosz által idézett Arisztozenosz. Szerinte *Az állam egésze* Prótagorasznak a *Viták* c. művére épül. Egy másik forrás szerint Porphyriosz a következőket jegyezte meg Prótagorasz *A létezőről* c. művének az elolvasása után: „A Platón előtti filozófusok könyvei ritkaságszámba mennek, jóllehet többet ismernénk, ha valaki átnézné a filozófus plagizálásait. Véletlenül én is bukkantam ilyenre, amikor Prótagorasz *A létezőről* című művét olvastam. Úgy találom, ugyanolyan érvekkel cáfolja azokat, akik a létezőt egynek tartják.”²⁰ Platón tehát erősen támaszkodott Prótagorasz *A létezőről* c. művére. De Porphyriosz megjegyzése ennél sokkal többet is mond: azt állítja, hogy Platón széles körben idézett a korábbi filozófusoktól, vagyis dialógusait szoros kapcsolat fűzi azok műveire. Ez a szoros kapcsolat a *Parmenidész* és a történeti *Parmenidész* között ki is mutatható.

Természetszerűleg az ókori terminológia szerint az ilyen kapcsolatot elsősorban plagizálásnak tekintették még akkor is, ha nyilvánvaló volt, hogy

¹⁷ D.L. III. 8-10.

¹⁸ D.L. III. 8-19.

¹⁹ D.L. III. 17-19.

²⁰ *A szofista filozófia*. Bp., Atlantisz. 1993. 19. o.

az idéző szerző alaposan átdolgozta a másik szerző szövegét vagy gondolatait. Még inkább plagizálásnak tekintették viszont az ilyen eseteket azok a szerzők, akik a platóni művet nem irodalmi alkotásnak fogták fel, mert a költőknek és íróknak már akkor is nagyobb szabadságot engedtek meg.

1.3. A DIALÓGUSOKBAN FOGLALT FONTOSABB FOGALMAK DEFINIÁLHATÓSÁGA ÉS A MORÁLFILÓZÓFIAI MOTÍVUMOK

Tekintettel arra, hogy Platón dialógusai műalkotások, a bennük foglalt fogalmak sem kapnak végleges, analitikus módon körülhatárolt, legalább részlegesen lezárt formát. Ezért nehéz, olykor lehetetlen meghatározni őket, és ennél fogva alapvetően folyékonyak maradnak. S a problémák még csak szaporodnak, ha azt is számbavesszük, hogy az adott fogalomról éppen ki beszél. Ezeket a nehézségeket észrevételezi voltaképpen Diogenész Laertiosz is – némileg értetlenkedve –, amikor megállapítja, hogy „különböző fogalmakat használ ugyanazon gondolat megjelenítésére. Így az ideát hol formának, hol nemnek, hol őstípusnak, hol elvnek, hol pedig oknak mondja. Előfordul, hogy ellentétes fogalmakat használ, hogy ugyanazt a gondolatot leírja.”²¹ Az egyes fogalmak valójában Platónnál a műalkotás egészének, a motívumstruktúrájának, a narrációknak rendelődnek alá. A művész ezek sikeres megvalósítását tartja szem előtt, és egyáltalán nem érdekli, hogy majdani olvasója számbavéve az egyes fogalmakat a szövegösszefüggések alapján más és más definíciót alkothat meg. Mert miért is érdekelt volna az Euripidész, hogy a „sors” szót, vagy Shakespeare-t az, hogy a „hatalom” fogalmát vajon „következtesen” alkalmazza-e drámáinak sorában. Az ő következetességük főleg abból állt, hogy a jellemeket plasztikusan ábrázolják és a morálfilozófiai motivációkat ezzel összhangban rendezték el. Platón a vitatkozó Szókratészt akarta megjeleníteni, annak halála után is, természetesen mindig az újabb és újabb eszmék összefüggésrendszerében forgolódva, hogy morális hatását, kisugárzását ébren tartsa. Ez az a szint, ahol a legfelsőbb morálfilozófiai belátások konstituálódnak a műalkotás-struktúra révén. Megközelítésük értelemszerűen ezeknek a poétikai-szövegszervezési struktúráknak a feltárását teszi szükségessé. Másfelől ezek a belátások elérhetetlenek maradnak az olyan megközelítés számára, melynek képviselője a dialógusbeli fogalmak egyszerű analitikus elemzését tekinti fő feladatának.

Mindeme fenti tények és összefüggéseik feltárása alapján úgy vélem, megalapozottan állítható, hogy Platón életének számos mozzanata a dramatikus alkotás iránti mély tehetségéről és elkötelezettségéről, valamint

²¹ D.L. III. 62-64.

műveinek a korabeli irodalomba és filozófiába való erős beleszövődöttségéről tanúskodik. Ehhez még hozzátehetem azt is, hogy maga a laertioszi doxográfia is már olyan légkörben született, melyben a platóni írások analitikus értelmezése uralkodó volt. A műalkotás jellegből legfeljebb annyi maradt meg ezen az irányzaton belül, hogy nagy általánosságban Platón irodalmias stílusát értékelték.

A platóni írások tanulmányoszerű értelmezése és az irodalmi elemzés között középutas álláspontot foglal el Thomas A. Szlezák immár magyarul is olvasható könyvében. Nagyon jelentősek az írás platóni felfogásával kapcsolatos felismerései. Mindazonáltal a szövegek jellegével kapcsolatosan elfoglalt álláspontja redukcionizmusnak minősíthető, mivel túlzottan előtérbe helyezi azt az elvet, mely maguknak e szövegeknek az önértelmezéséből fakad (ti. az írás nem elégséges önmagában a szerző gondolatainak teljes kifejtéséhez, ezért értelmező-kiegészítő munkával a szerző *logoszának* segítséget kell nyújtani). Egyrészt ismert filozófiai probléma az, hogy egy rendszeren belüli feltételrendszer nem kínál elégséges elméleti lehetőséget magának a befogadó rendszernek a teljes leírására. Ezért a platóni írás-elmélet ugyan fontos részletkérdésekre világít rá, de korántsem ad kulcsot maguknak a dialógusoknak az értelmezéséhez. Másrészt, és ez a fontosabb: ez a platóni tétel az értekező prózára vonatkozik, amint ezt a *Prótagorasz logoszának* nyújtott szókratészi segítség is példázza a *Theaitétoszban*. A dialógusok azonban műalkotások, különösen azok voltak Platón szemében. Következésképpen erősen megkérdőjelezhető, hogy ez az írásra vonatkozó tétel vonatkoztatható-e egyáltalán magukra a platóni szövegekre, vagyis hogy reflexív jellegű lenne.

Az anonimitás kérdése kapcsán is ugyanígy felvetődik a platóni szövegek jellege. „Igaz, hogy első látásra finom észrevételnek tűnhet – érvel Szlezák – , ha megállapítjuk, hogy Platón sohasem beszél a saját nevében, hanem csak mások nézeteinek ütköztetését viszi színre, ám innen még hosszú út vezet a szándékos anonimitásig.”²² Ezután az álneveken publikáló Kierkegaard példáját idézi. Platón azonban nem a jelentéktelen irodalmi tehetségű dán filozófushoz, hanem inkább korának nagy dramatikusaival, például barátjához, Euripidészhez mérhető. Egyáltalán nem anonimitást vállalt, hanem csak abban a formában bocsátotta útjára a dialógusait, ahogy az műalkotások esetében már akkor is szokásos volt, ti. szerzői magyarázó kommentár nélkül. Az athéni filozófus és író, mint fentebb a róla szóló doxográfiai adatok is egybehangzóan mutatják, nem azért írt dialógust,

²² Thomas A. Szlezák: *Hogyan olvassunk Platón-t?* Bp., Atlantisz. 2000. 34. o.

mert éppen ebben akarta volna kifejezni filozófiai gondolatait, hanem azért, mert alapvetően nem tudott más formában hatásosan megnyilvánulni. A legfőbb jóról szóló előadása – azaz íratlan tanítása – is éppen azért fulladt érdektelenségbe, mert a filozófiai szakpróza már nem az ő műfaja volt.

2. A DIALÓGUSOK MŰVÉSZI MEGFORMÁLTSÁGÁNAK NÉHÁNY FONTOS ASPEKTUSA ÉS A MORÁLFILOZÓFIAI KÖVETKEZMÉNYEK

2.1. A PARMENIDÉSZ C. DIALÓGUS

Mind a *Parmenidész*, mind pedig a *Theaitétosz* a már említett „eleai dialógusok” közé tartozik. A *Parmenidész* esetében erről már a cím is árulkodik, míg a *Theaitétosz*ban a történelmi Parmenidész tankölteményére való hivatkozások, továbbá a beszélgetések egyes témakörei árulkodnak elsődlegesen erről. De ezen túlmenően, ha megvizsgáljuk a *Parmenidész* motívumstruktúráját, akkor azt találjuk, hogy intertextuális kapcsolat fűzi a történelmi Parmenidész jól ismert művéhez.²³ Ez tehát külső intertextualitás, mely a platóni művet egy másik szerző időben jóval korábbi művével kapcsolja össze. Másrészt a *Theaitétoszt* intertextuális kapcsolatok fűzik össze a *Parmenidésszel*. Ez viszont belső intertextuális kapcsolat, amire még bőven akad példa a platóni életműben.

A fentebb leírt intertextuális kapcsolatok viszont motívumszintűek. Ez azt jelenti, hogy a szerző azt a jelentésmezőt, melyet egy motívumstruktúra segítségével létrehozott a *Parmenidész c.* dialógusban, kiterjeszti egy másik dialógusra, vagyis Platón esetében a *Theaitétoszra* oly módon, hogy abban azonos motívumokkal él és ekképpen egy következő művében folytatja a korábbi mű motívumsorát.

A morálfilozófiai aspektus a *Parmenidész* esetében nem olyan domináns, mint a *Theaitétosz*ban. A fő motívumokat a lovas motívumsor adja, melynek két eleme akkor jelenik meg a szövegben, amikor a cselekményben valamilyen jelentős fordulat áll be. Az első elem még a bevezető részben feltűnik, míg az utolsó elem a rhégioni Ibükosz (i.e. 590/570-530/510) egyik költeményéből való idézetet is magába foglal, melyben egy versenylő hasonlat van.²⁴ Ez az elem ekképpen egy intertextuális kapcsolat támpontja is a szövegben. Az „eleai” dialógusban való felbukkanása nem véletlen, hiszen a költő, Parmenidész idősebb kortársa, járt a dél-itáliai városokban,

²³ Lásd: Szívós: *Narration, Intertextualität und Motivstruktur in Platons Parmenides*. In: *Semiotische Berichte*. Jg. 18. 1-4/1994. 313-326. o.

²⁴ „Már úgy remegek, ha felém közeleg,/ mint diadalkoszorúsán a ló, ha kivénül, alig mer/ iramló kocsival kirobogni a pálya felé.” *Platón összes művei*. II kötet. 1248. o.

és talán Eleában is. De ez a szövegkapcsolat tiszteletadás Zénón személyének is, aki egy türannosz áldozatává vált: Ibükoszról ugyanis ismert volt, hogy felajánlották neki, legyen türannosz, de ő ezt meggyőződésből elutasította. Az intertextuális kapcsolatok szintjén kibontakozó utalásokban, melyek egyfajta tiszteletadást is kifejeznek, tehát a zsarnokság elutasításának normája konstituálódik, miközben a dialógus cselekménye tovább folyik a tanbeszélgetés szintjén.

2.2. A THEAITÉTOSZ ÉS A SZÓKRATÉSZ VÉDŐBESZÉDE

Platón *Theaitétosza* a belső intertextualitás egyik csomópontja az életműben. A dialógusban nemcsak a Parmenidész fő motívumsorához kapcsolódó motívumok tűnnek fel, hanem a *Szókratész védőbeszéde* c. platóni alkotásban tárgyalt filozófiai témák is. Az athéni filozófus újragondolja nemcsak a prótagoraszi filozófiát, hanem Szókratész perét is, amint azt részletesen kimutattam a *Szókratész pere – Platón két értelmezésében* c. tanulmányomban.²⁵

A fentebb összefoglalt intertextuális kapcsolatokból kitűnik, hogy Platón milyen jelentős mértékben támaszkodott Prótagorasz műveire. A dialógus bonyolult menetében a szereplők, Theodórosz, Theaitétosz és Szókratész éppúgy hárman vannak, mint Szophoklész drámáinak szereplői egy-egy jelenetben. Többször visszatérnek a „mindennek mértéke az ember” kezdetű tételre, melynek értelmében objektív igazság nem létezik. Ugyanakkor a *Védőbeszéd*ben tárgyalt fontosabb filozófiai problémák is új szövegösszefüggésekben bontakoznak ki. Szókratész sorra-rendre megcáfolja a prótagoraszi tétel javított változatait is, de eközben igazságosnak is bizonyul, hiszen előbb maga javasolja a javító átfogalmazásokat. Az a tipikus szókratészi beállítottság pedig, hogy a saját vitaművészetét egyfajta intellektuális bábamesterségnek tekinti, mellyel ő, aki maga terméketlen, mások gondolatainak világrajöttét segíti elő, egyenesen motívumsor-alkotó tényezővé lép elő a *Theaitétoszban*. E dialógus maga is eleven cáfolata a Szókratész ellen emelt fő vádnak, nevezetesen hogy megrontja az ifúságot, hiszen a címadó szereplő, aki itt Szókratész tanítványává válik, igazi hősnek bizonyult, aki végső soron életével fizetett hazája védelmezéséért. A dialógus végén, a narratív keret zárásaként Szókratész éppen azt említi meg, hogy Melétosz vádja miatt a királycsarnokba kell mennie. Platón a figyelmes olvasóra bízta annak megfejtését, hogy a bíróság elé készülődő, a vitában igazságos

²⁵ *Szókratész pere – Platón két értelmezésében*. In: A tünékeny moralitás. Die flüchtige Moralität. Kaposvár, Kaposvári Egyetem. 2002. 535-554. o.

Szókratész azért nem jut majd igazságos ítélethez, mert filozófustársa maga is a „mindennek mértéke az ember” kezdetű tétellel és következményeivel jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az objektív igazság létezésében kételkedjenek azok az athéni polgárok is, akik az Ötszázak Tanácsának nevezett bírói testületbe Szókratész perének alkalmával bekerültek.

Azok a morális problémák, melyeket a dialóguson belül folytatott társalgás során érintenek, tehát csak egy szintet képviselnek a műben. Természetesen e problémákat egyenként morálfilozófiai vizsgálódások tárgyává lehet tenni, éspedig kecsegtető eredményekkel. De az izgalmasabb morálfilozófiai tartalom a narratív keret, a fokolizálások, a motívum-struktúrák kiemelése és egymáshoz való viszonyukban való elemzése után mutatkozik meg. A dialógusoknak ezt a titkát, ha nem is fejtették ki az akkori poétikai tudás szintjén, mindazonáltal érezték az Akadémia filozófusai. Ezért az erkölcs tanításában a dialógusokat fontos eszköznek tekintették éppen olyan megfontolás alapján, hogy azok plasztikus jellemeket állítanak az olvasó elé valószerű élethelyzetekben.

3. A DIALÓGUSOK IRODALMI JELLEGÉT HANGSÚLYOZÓ IRÁNYZAT VÁZLATOS TÖRTÉNETE AZ ANTIKVITÁSBAN

3.1. A MINDENNAPI ERÉNYEK MIBENLÉTÉRŐL ÉS TANÍTHATÓSÁGUKRÓL FOLYTATOTT VITA ÉS PLATÓN MORÁLFILÓZÓFIAI TANÍTÁSA

A legkorábbi vita, melyben hivatkoztak a platóni művek irodalmi jellegére, még a régi, a szkeptikus Akadémia (i.e. 268/264) előtti időszakra esik. Ez a vita, mely a gyakorlati erkölcs mibenlétéről és taníthatóságáról folyt, azért különösen fontos, mert egyszerre kapcsolódott a dialógusok művészi jellegéhez és Platón morálfilozófiai tanításához. Minthogy végül is arra éleződött ki, hogyan taníthatóak leghatékonyabb módon a mindennapi erények, hogyan lehet a legjobban megtanítani a szabálykövető magatartást, ezért a figyelem ismét a szókratészi dialógusok felé fordult. Fontos ez a vita azért is, mert kitűnt belőle, hogy az Akadémia filozófusai az akkori vezetőkkel, Polemonnal és Kratésszel az élen irodalmi alkotásnak fogták fel a dialógusokat, amelyek éppen mint ilyenek a jellemábrázolással tanítanak morálra.

A mindennapi erényekről és taníthatóságukról folytatott etikai vita, vagy inkább annak csak első, de legfontosabb szakasza i.e. 300 után folyt le. Két igazi főszereplője volt: a kitioni Zénón újonnan kialakuló stoikus iskolája és a platóni Akadémia, éspedig az úgynevezett Régi Akadémia. Ez a vita tehát az Arkeszilaossal i.e. 268/264 körül kezdődő szkeptikus korszak előtt

már teljesen kibontakozott.²⁶ Etikátörténeti hatása azért volt nagyon jelentős, mert nemcsak két iskola közötti vitára korlátozódott, hanem a többi athéni filozófiai iskola is válaszolt a felvetett kérdésekre legalábbis a maga tanrendszerén belül. Az epikureus iskolát éppúgy mélyen befolyásolta, mint a peripatetikusokat. Az epikureusok ennek nyomán vezették be az iskola tagjai számára a napi cselekedeteik elemzését egy másik iskolatársuk előtt. Ha pedig e vitának pusztán a szociológiai dimenzióit tekintjük, akkor éppen az érintett iskolák miatt százakra tehető azoknak a filozófusoknak a száma, akiket a felvetett témák foglalkoztattak, s ez nagyságrendekkel meghaladja a korábbi filozófiai viták résztvevőinek létszámait. Mivel pedig az említett iskolák által kidolgozott etikai tanok a következő századokban alapvetően meghatározták az európai gondolkodást, egészen a korai kereszténységig, de még azon belül is tovább hatottak, megállapítható, hogy az európai filozófia történetében az egyik legjelentősebb morálfilozófiai vitának az első és legfontosabb szakasza zajlott le körülbelül i.e. 300 és 268/264 között.

A vita háttérben azonban egy nagyon fontos kérdés is meghúzódott, ami még mindig aktualitással bír a Szókratész-tanítványok alapította athéni iskolák számára: nevezetesen az, hogy kié igazából a szókratészi-platóni morálfilozófiai örökség. A sztoikus Zénón ezt az örökséget akarta elvitatni az Akadémiától a dialógusok morálfilozófiai tartalmának dogmatizáló értelmezésével. Ez ismét csak Platón műveit és azok morálfilozófiai értelmezését állította a középpontba. Az Akadémia filozófusainak álláspontja egyértelmű volt: a dialógusok mint irodalmi alkotások a jellemek plasztikus ábrázolásával nevelnek.

A mindennapi kötelességekről és taníthatóságukról folyó vita egy részletkérdésében viszont már megoszlott az Akadémia filozófusainak, nevezetesen pedig az akkor vezető pozícióban levő, Polemon, Kratész és Krantor alkotta triónak a véleménye. E részletkérdés elemzésének útján is eljuthatunk a platóni életmű morálfilozófiai tartalmához, csakúgy mint irodalmi jellegéhez. Az úgynevezett előhangok, előjáték-részek értelmezése volt ez a fontossá vált részletkérdés. Ismeretes, hogy ilyen részek számos dialógusban megtalálhatóak. Az előhangokkal foglalkozó ókori értelmezések

²⁶ A vita meglétét, kibontakozásának indokait David Sedley mutatta ki, illetve vázolta fel *The Stoic-Platonist Debate on the kathékonta* c. tanulmányában (In: *Topics in Stoic Philosophy*. Oxford, Clarendon. 1999.) Sedley kiváló filológiai munkát végzett. A Sztoa és az Akadémia közötti vita rekonstrukciójában nagymértékben az ő munkájára támaszkodom. Gondolatmenetét tovább viszem, mert ezáltal láthatóvá válik, hogy ez a vita jóval szélesebb hullámokat is vetett, és a többi jelentős athéni filozófiai iskolát is megmozgatta.

legkivált három dialógus – a *Parmenidész*, a *Theaitétosz* és a *Timaios* – előjátékrészeire összpontosítottak.

A három vélemény rekonstruálásában David Sedley Proklosznak a platóni *Parmenidészről* írott kommentárjából indul ki. Az általa elvégzett filológiai munka summája némileg leegyszerűsítve az, hogy e kommentárból sikerült kiemelnie Krantór egyik töredékét, mely éppen ehhez az etikai és irodalmi vitához nyújtja a legfontosabb információkat. Krantór a régi Akadémia egyik legjelentősebb filozófusa volt. Ezt az is mutatja, hogy miközben sohasem volt az Akadémia vezetője, Diogenész Laertiosznál mégis külön alfejezet tárgyalja a munkásságát. Ő írta az első Platón-komentárokat. Erre ismeretes módon azért is szükség volt, mert a hellenizmus korában már egy egyszerűbb dialektust, a *koinét* beszélték. Ennek következtében a fiatalabb nemzedék már nem értette meg olyan mélységben a platóni dialógusokat, ahogy az idősebb nemzedék. E nemzedék fogyatkozó tagjai, köztük Krantór is, még anyanyelvként beszélték azt a dialektust, melyen Platón írt. Krantór ezenfelül korának legnagyobb stilsztája volt. A *gyászról* c. művét a legszebb görög stílus megtestesüléseként ajánlották, melyet érdemes kívülről megtanulni. Kétségen felül áll, hogy korának ő volt a legfelkészültebb Platón-értelmezője, a filozófust még közvetlenül ismerő, személyes tanítványok tanítványa, aki kiválóan eligazodott a matematikai és a metafizikai fejtegetésekben is. Mindezek alapján joggal feltételezhető, hogy ugyancsak ő volt az, aki a leginkább értette még a platóni dialógusok műalkotás-jellegét. Az etikai vitában elfoglalt pozíciója is ezért érdekes számunkra. Bevilágít abba a folyamatba, ahogyan a platóni dialógusokat – eredeti irodalmi kontextusuktól távolodva – egyre kevésbé tekintik irodalmi műnek és ennek folytán elvesztik a kulcsot ahhoz, hogy a bennük foglalt legfontosabb morálfilozófiai üzenetekhez valahogyan eljussanak. A Krantórral és általában az Akadémiával ellentétes oldalon a sztoikusok álltak, akik kifejezetten hajlamosak voltak száraz példatárrá változtatni a platóni dialógusokat. Az Akadémia filozófusai Krantórral az élen ezzel a sztoikus dogmatizmus ellenkező irányú hatást fejtettek ki, és nem is eredménytelenül. Az ő álláspontjuk – évszázadokkal később – befolyásolja a neoplatónikus Jamblikhosz és Porphüriosz vitáját a dialógusok morálfilozófiai tartalmáról, még későbbi időszakban pedig a magát Krantórt idéző Prokloszt is.

A krantóri töredék Proklosz megfogalmazásában a platóni dialógusok előhangjaira mint témákra vonatkozóan a következő három különböző álláspontot tartalmazza:

1. Ha valakit valóban érdekel a dialógusok eszmei tartalma, annak egyáltalán nem kell kommentálnia az előhangokat, hanem csak úgy kell

vennie őket, ahogy közvetlenül elolvasta. 'Az eszmék igazi szerelmeseinek úgy kell tovahaladniuk, hogy már olvasták az előhangokat'.

2. Az előhangok értéke abban rejlik, hogy felvázolják a mindennapi erényeket, kötelezettségeket. Az előhangok tehát ettől lesznek fontosak maguknak a dialógusoknak a kutatásához. (Ebből indul ki és ezt radikalizálja azután a sztoikus iskolát megalapító Zénón az Akadémia ellenében.)
3. Az előhangokat úgy kell értelmezni mint amelyek metafizikai igazságokat tartalmaznak, mintegy 'a dolgok természetéről szólnak'.²⁷

A fenti három nézet közül az első és a harmadik a kitioni Zénón álláspontjával vitatkozva alakult ki az Akadémián a Krantór, Kratész és Polemon alkotta trión belül, akik szorosan együtt dolgoztak. Sedley szerint az első nézetet Kratész vallotta, aki Polemont követte az Akadémia élén néhány évig. A másodikat a morálfilozófus hírében álló Polemon képviselte, aki nem követte tanítványát, Zénónt e tétel dogmatizálásában. Végül a harmadik tételt maga Krantór védelmezte.²⁸ Ugyancsak hozzá kapcsolható a felsorolást záró kritikai megjegyzés, ami számunkra a legfontosabb: „Az az állítás, hogy az előhangok teljesen lényegtelenek az utánuk következő részek szempontjából, ahogy az a pontoszi Herakleidész és Theophrasztosz dialógusaiban van, csikorog minden fülben, melynek gazdája valamilyen kritikai képességgel rendelkezik.”²⁹ Ez a megjegyzés nem morálfilozófiai, hanem irodalomkritikai jellegű. Krantór azt a platóni stilisztikai normát védelmezi, melynek értelmében a bevezető részeknek szorosan össze kell függeniük a dialógusok fő részével. A korszerű szövegtani elemzés ezt képes bizonyítani – a legegyszerűbben oly módon, hogy kimutatja, a dialógusokban végighúzódó motívumsorok első tagjai már e bevezető szövegrészekben felbukkannak.³⁰ A töredék másrésről azt bizonyítja, ahogyan Platón szókratikus dialógusai az idők folyamán kiválogatódtak a többi szókratikus dialógus közül éppen – amint Krantór értékes megjegyzése utal rá – az alkotójuk messze átlagon felüli szövegszervező képességének köszönhetően. Harmadrészt ez a megjegyzés azt is tanúsítja, hogy Platón szövege ellenállt az egyébként morálfilozófiai indítékú dogmatikus feldarabolási és leegyszerűsítési kísérletnek, melyet a sztoikusok kezdeményeztek a morálfilozófiai vitában.

²⁷ Im. 140. o.

²⁸ Im. 145-148. o.

²⁹ A töredéket Sedley fordításában közlöm. Im. 141. o. A töredéket, noha Proklosz ezt külön nem jelzi, Sedley meggyőző érvek alapján Krantórnak tulajdonítja. Im. 142. o.

³⁰ Fentebb idézett korábbi tanulmányaimban mind a *Parmenidész*, mind pedig a *Theaitétosz* c. dialógusra nézve kimutattam, hogy a fő motívumsor már az ún. bevezető részben elkezdődik. Ebből az következik, hogy e részek szervesen összefügnek.

3.2. A GYAKORLATI ERKÖLCS TANÍTHATÓSÁGÁRÓL FOLYTATOTT VITA KIÚJULÁSA AZ I.E. 1. SZÁZADBAN

Az erkölcs taníthatóságáról folyó vita, amint azt a filozófusok műveinek listái tanúsítják, teljesen sohasem szünetelt a Sztoa és az Akadémia közötti több mint két évszázados szellemi párharc során. Arkeszilaosz tevékenységétől datálhatóan az ismeretelméleti problematika került az előtérbe, kiváltképpen pedig az igazság kritériumának a kérdése. Az Akadémia filozófusai – mindenekelőtt Karneadész és tanítványainak több egymást követő nemzedéke és az ő tanítványainak tanítványai folytonosan bírálták az igazság sztoikus kritériumának újabb és újabb változatait.³¹ Miközben e vitában az Akadémia jelentős előnyre tett szert és erős elméleti pozíciókat tudott elfoglalni, az i.e. 1. század közepe táján a gyakorlati erkölcs taníthatóságáról régóta folyó vita újra fellángolt.³² Ez jelentős részben annak a következménye volt, hogy a sztoikusok Platón-kutatása reneszánszát élte és a régi vitatémákat újra elővették. Az említett frontális szkeptikus támadással szemben a sztoikusok kibontakozó Platón-kultusza voltaképpen kerülő úton végrehajtott ellentámadásnak bizonyult.

Az i.e. 1. században élt Ariosz Didümosz véleménye egyfajta reflexió volt a dogmatikus és a szkeptikus Platón-értelmezés szembeállítására. Ariosz Didümosz, aki jól ismerte a sztoikus és a peripatetikus etikát, olyan véleményt fogalmazott meg, mely a dogmatikus szövegértelmezés ellen irányult. Ez a sztoikus táborban kivételszámba ment. Véleménye szerint „Platónnak sok hangja van, nem pedig, mint némelyek gondolják, sok tana.”³³ Vagyis nem az a tematikus sokféleség az érdekes Platónban, ami a dialógusok jeleneteiből kiszűrhető, hanem az, ahogyan előadja a gondolatokat, vagyis művének formája. Ariosz Didümosz megállapítása megengedi azt is, hogy Platón jelentős részben mások gondolatait jeleníti meg, és ezzel megerősíti azt, amit már Diogenész Laertiosztól is tudunk az ő bőszes intertextuális példatára révén, hogy ti. Platón művészi szintézisében felhasználta mások filozófiai – és irodalmi – műveit.

³¹ Lásd: *A látszat története. A kezdetektől az i.e. I. század közepéig.* Bp., Áron. 2000.

³² David Sedley: *The Stoic-Platonist Debate on kathékonta.* In: *Topics in Stoic Philosophy.* Oxford, Clarendon. 1999. 129. o.

³³ *Ap. Stobaeus, Eclogae II.* 55.5-6. Idézi Brunsvicq et al. (Eds.) *Greek Thought. A Guide to Classical Knowledge.* Cambridge (Mass.)/London, The Belknap Press of Harvard University Press. 2000. 674-675. o. A szerzők is úgy látják, hogy „A dogmatikus olvasat történelmileg messze népszerűbb volt, és a Platón gondolkodásáról folyó vita az arról szóló érvelés formáját öltötte, hogyan kell, nem pedig hogy lehet-e egyáltalán rendszerezni azt.”

3.3. A DOGMATIZÁLÓ ÉS SZKEPTIKUS ÁLLÁSPONTOK KONFLIKTUSA DIOGENÉSZ LAERTIOSZ KORÁBAN

Diogenész Laertiosz Platón és műveinek értelmezését a sztoikus-szkeptikus vita korabeli, második századi kontextusában is elhelyezi: „És ismét, minthogy létezik a nagy megosztottság azok között, akik állítják, és azok között, akik cáfolják, hogy Platón dogmatikus volt”.³⁴ A „nagy megosztottság”, a sztoikusok és szkeptikusok közötti vita messze túlélte a platóni Akadémiát és továbbra is jelentős értelmezési keretül szolgált a dialógusok értelmezéséhez. A dogmatikus értelmezés, mivel a sztoikus filozófia és etika jobban illeszkedett a császárkori római birodalom mindennapjaihoz és általános kultúrához, kétségtelenül nagyobb teret nyert. De az irodalmi értelmezés, melynek rugalmassága jobban megfelelt a szkeptikus érvelésnek, továbbra is erős pozíciókkal rendelkezett. Ötszáz évvel az első *kathékonta*-vita után Diogenész Laertiosz leszögezi, hogy tisztában van vele, hogy a dogmatizáló filozófiai értelmezéssel szemben van egy másik értelmezési vonulat, mely a dialógusokat művészi jellegük szerint osztályozza. Ő ez ellen foglalt állást és ezzel a dogmatikus pozícióhoz közeledett: „Nem hagyom figyelmen kívül, hogy más módok is vannak a dialógusok osztályozására, ahogy azt bizonyos szerzők teszik is. Mert ők némely dialógust dramatikusként neveznek, másokat elbeszélőnek, és ismét másokat a kettő keverékének. De azok a fogalmak, melyeket ők használnak, jobban illenek a színházhoz, mint a filozófiához.”³⁵ Diogenész Laertiosz nagyon jól látta, hogy az ellentábor, vagyis a sztoikus dogmatikus értelmezés fő ellenfelei, a szkeptikusok és az irodalmi értelmezés általuk ösztönzött hívei meglátták Platón műveiben a dramaturgiát és az elbeszélést, míg benne magában a kiváló író. A történelmi fejlődés, és ezen belül az irodalmi ismeretek fejlődése és a morálfilozófiai szükségletek azonban nem kedveztek ennek az irányzatnak. Néhány fennmaradt kiemelkedő eredménye azonban tanúsítja ókori fejlődésének folyamatosságát egészen Proklosz nagy dialógusmagyarázatainak megszületéséig.

³⁴ D.L. III. 51-53.

³⁵ D.L. III. 49-51.